

ВЪЗКИТЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ЕЛЕНСКО С ХИЛЕНДАРСКИЯ МОНАСТИР ПРЕЗ РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Христо Станев

Град Елена и селищата в Еленския край се издигат и обособяват като будни средища на българския дух през епохата на нашето Възраждане. Общеизвестен и значим е приносът, който населението от този край внася в просветното дело, в борбата за независимост на българската църква и в националноосвободителното движение. Оттук излизат редица изтъкнати просветители, учители, книжовници, духовни водачи и революционни дейци от национална величина. Някои от тях намират място и като строители на новата българска държава след Освобождението – народни представители, председател и зам.-председатели на Народното събрание и министър-председатели в правителството, кметове и зам.-кметове на столицата и други длъжности. Всичко това е исторически обусловено от ред обстоятелства.

При завладяването на България от османските турци в Еленския балкан намират спасение от поробителите част от болярите и придворните лица от българската столица Търново. В годините на робството тук се преселват много непокорни българи от различни краища на поробена България, които не могат да търпят турския произвол. Балканът ги приютява в своите дебри, където те слагат началото на редица села и махали. В Балкана се появяват смели хайдушки дружини, предвождани от местните войводи Кършо, Младен, Елена, Кара Добри, Дели Михо и други, които защитават онеправданите и отмъщават с оръжие за злодеянията на турци и разбойници.

От съществено значение е фактът, че в по-голямата част на Еленско се запазва българският състав на населението. Това от своя страна благо-

приятства за съхраняването на българския език, традиции и духовност, чрез което пък са поддържа и укрепва българското самосъзнание. Този факт привлича вниманието на чуждестранните посетители в този край в годините на робството. Белгийският консул в българските земи през XIX в. отбелязва: "...българското племе се е съхранило тук в пълната си чистота... тук славянските традиции са много добре запазени от всякъде другаде и говорът е най-чист"¹. Друг пътешественик констатира: "Тези българи, живеещи в склоновете на Балкана, се чувстват най-горди и независими в Дунавския вилает"².

Писмени данни за съществуването на славянска грамотност сред населението в Елена има от XVI век. Първи нейни разпространители са монаси и свещеници, а първите училища се създават в манастирските килии, към църквите и в частни къщи. Когато на повечето места в България в църквите и училищата се четяло и учело на гръцки език, в Елена тава ставало на черковнославянски език. Възникването на Елена като средище на околните балкански махали е свързано със съществуването на старата църква "Свети Никола". Тук се събирали да се черкуват махалените от целия район. Около църквата се обособил кръг от усърдни и просветени преписвачи и съставители на книги. Съществуват писмени сведения, че още в 1518 г. в църквата имало книгохранилище на църковнославянски книги. В далечното и близкото минало в Еленския край е имало много манастири от времето след покръстването на българите през Първото българско царство и средновековната българска държава. Районът между селата Стеврек и Средно село бил наричан "Малкия Атон" заради многото манастири, които имало там. Останки от манастири има в много селища и местности на Еленско.

Положително се отразява върху развитието на просветата в Елена присъствието на будни имотни и заможни хора – чорбаджии, търговци, хаджии и други. Несъстоятелно според мене е едностранчивото и крайно разбиране за еленските чорбаджии само като туркофили и народни притеснителни. Такива между тях, разбира се, е имало и някои стават жертва на народното недоволство. Но това не бива да се приписва на всички еленски първенци. Сред тях е имало и застъпници за българщината и участници в националноосвободителното движение. С голямото си влияние пред турската власт те допринасяли за относителната самостоятелност и автономност на българската община в селището. Еленските първенци чорбаджии осъзнават необходимостта от българска просвета и подпомагат материално и морално

развитието на образователното дело чрез осигуряване на добре подготвени учители, строеж на училищни сгради, издръжка на училищата. Те изпращат синовете си да учат в престижни за времето си училища в Гърция, Русия, Цариград, а те след завръщането си стават учители и свещеници и образуват ядрото на зараждащата се местна българска интелигенция. В труда си "История на Българите" Константин Иречек отбелязва за еленските чорбаджии, че "горещо подкрепяли училищата". Подкрепа на образователното дело оказва и зараждащото се търговско-занаятчийско съсловие чрез своите еснафски сдружения.

Много от състоятелните жители на Елена и Еленско пътуват като поклонници, търговци, градинари из други страни извън пределите на турската империя – Йерусалим, Света гора, Влашко, Русия, Австро-Унгария, където влизат в допир с по-високата култура и държавно-общественото устройство. Това разширява техния духовен кръгозор и обогатява културата им.

Повишеният обществен интерес и грижи за учебното дело и настъпилите социално-икономически промени обуславят внедряването през 1834 г. на взаимната метода на обучение в еленското училище, а през 1844 г. – създаването на първото класно училище в България – известната Еленска "даскалоливница". То е наречено с това благозвучно наименование от П. Р. Славейков, който учи в него. Със съдържанието и равнището на обучението изпълнява ролята на учителски институт, като подготвя и разпраща учители в много градове и села по българските земи. В него преподават изтъкнатите учители и книжовници Иван Н. Момчилов, Никола Михайловски, завършил Московския университет с докторат, Никифор Попконстантинов.

В пряка връзка с всичко казано дотук следва да се разглеждат и съществуващите още през ранното Българско възраждане връзки на населението от Елена и Еленско с Хилендарския манастир "Света Богородица" на Света гора. Манастирът е създаден първоначално още през втората половина на X в. като гръцки. През XII век (1198 г.) на неговото място великият сръбски жупан Стефан Неман (монах Симеон) и неговият син Ростислав (монах Сава) създават сръбски манастир. В него през XVIII век пребивават и се трудят редица български книжовници. Той на практика се превръща в един от големите духовни и книжовни центрове за утвърждаване на българската народност. Именно тук монахът Паисий Хилендарски написва своята "История славянобългарска". През XVIII и първата половина на XIX век Хилендар поддържа оживени връзки с българските земи и развива активна

културно-просветна дейност в тях, като привлича голям брой поклонници и дарители. От това време датират и връзките на село Елена с този манастир³.

През 40-те години на осемнайсетото столетие Хилендарският манастир изпада в тежка материална криза. Задлъжнява към властите в Солун и е сериозно затруднен да се разплати. Дългът му е в размер от 22 кесии, или 11 000 гроша. Монашеското братство се принуждава да свали среброто и скъпоценните камъни от девет евангелия, 25 кръста и друга църковна утвар и заедно със 70 оки мед да изплати част от дълговете на манастира, за да го спаси⁴. Тогава в различни места на славянския християнски свят били разпратени монаси таксидиоти да събират помощи (така наречения таксид) за нуждите на многовековното светилище. Светата обител получава чувствителна материална и морална помощ от редица български селища като София, Ловеч, Видин, Елена, Копривщица и др.⁵

В запазена манастирска книга, наречена тефтер или кондика, със записи в нея от 1709 до 1795 г., се съдържат сведения и за получени помощи от Елена. Откриването на тази книга е заслуга на покойния проф. Божидар Райков. Той заедно с проф. Матей Матеев от Охайския университет в град Колумбус, САЩ, откриват по микрофилм в книгата неизвестни данни за живота и смъртта на първия български възрожденец Паисий Хилендарски, в това число и за годината на неговата смърт – 1773-а, и мястото, където е починал – Ампелино, квартал на Станимака (дн. Асеновград). За съжаление проф. Райков не успява да довърши подготвяното от него издание на Хилендарската кондика. Тя е издадена през 1998 г. от негови ученици и последователи⁶.

Най-ранната записка, в която се споменава село Елена, датира от 1766 година (л. 80а на ръкописа). Нейният текст гласи: “1766 година. От Елена се връща кир* поп Нил с поклонници и предават аспри** 340 гроша*** и седем мулета”⁷.

След това се зареждат още пет записа: (л. 80б) – “1768 година. От Елена се връща дякон Ефрем и предава 2 мулета за 60 аспри и 40 гроша, или общо 100 гроша”⁸.

Най-много са записките от 1772 година – три на брой: (л. 31б) “1772 година. От Елена се връща от таксид проигуменът Партений и предава вещи за 570 гроша и аспри 930 гроша, или общо 1500 гроша”. Записът е задраскан

* кир – от гръцки – господин.

** аспра – византийска сребърна, а по-късно турска сребърна монета.

*** грош – някогашна монета от 20 стотинки (40 пари).

с две диагонални черти, защото се повтаря на л. 92б, където е записано: “1772 година, 25 януари. От село Елена се връща брат проигумен Партений и предава таксид 930 гроша и вещи за 570 гроша”⁹. Друг запис от същия лист гласи: “Кир Партений довежда от Елена чорбаджи Лазар, който дава милостиня 1000 гроша при скевофилакс**** кир Стефан. От тази сума 500 гроша са прихванати за таксид на проигумена кир Партений, а останалите като ктитория***** в манастира. Сумата от първия и втория таксид на проигумен Партений в аспри и вещи е 4 060 гроша”¹⁰.

По-нататък на л. 92б е записано: “1774 година, 4 декември. От Елена за втори път се връща проигумен Партений и предава 1660 гроша и мулета за 400 гроша”¹¹. А на л. 99а – “1777 година, 17 ноември. От Елена се връща проигумен кир Партений и предава от път на скевофилакса кир Висарион, 1100 гроша; кандило за 280 гроша, 6 мулета и два коня за 300 гроша; 25 пищова. Няколко християни общо дават сумата от 300 гроша на проигумен кир Герасим за подновяване на манастира след пожар”¹². Пожарът бил през 1711 г. и унищожил част от западните сгради, които са построени отново през 1777 – 1778 г.

Мулетата и конете се използвали от монасите при пътуванията им по далечни земи, а оръжието по всяка вероятност за самозащита. Прави впечатление, че всички дарения се остойностяват в грошове и се води прецизна отчетност за постъпленията. Това свидетелства за честността на таксидиотите и за съществуващия ред в манастирското стопанство.

Сведения за по-нататъшни връзки на населението от Еленския край с Хилендарския манастир се съдържат в друг един поменик, обхващащ периода от 1767 до 1818 година. Той е от вида на народните поменици, в които има списъци на светски и духовни лица поклонници и дарители на манастира (съществуват и царски поменици). За този поменик съобщава изследователката Калина Стоилова¹³. Той постъпва в ръкописно-документалния сектор на Народната библиотека по същия начин като първия – чрез микрофилм от проф. М. Матеич. Имената на записаните поклонници и дарители (посочени са общо, без да се разграничават) на манастира се споменавали при богослужението за здраве на живите или за вечна памет на покойниците. На листове от ръкописа 48а, 71б, 88б, 115б и 164а, са посочени имена от село Елена¹⁴.

**** скевофилакс – завеждащ книгохранилището, библиотекар.

***** ктитория – дарение от манастир, църква.

За 1791 година от Елена (следва да се разбира от Еленския край, а не само от централното селище) са записани имената: Стоян, Пенка, Мира, Цоньо, Теодосия, Молю, за 1796 г. са записани: Станю, Йоаннъ, Добра, Стану; за 1797 г. – Велика презвитера, Марко йерей, Димо, Яно, Стана презвитера, Михо, Никола, Теодору, Минчу, Владе, Русо, Петко, Минчу, Кунчо, Стану, Недо, Велика, Милю; за 1798 г. – Пено, Гергина, Добро, Милан йерей, Крестю, Велчо, Златю, Радо, Христо, Йоаннъ, Злато, Добрану, Радо; за 1802 г. съответно – Йорданъ, Стана, Славе, Кресто, Михо... общо 22 имена; за 1804 година са записани имената: Теодоръ, Стояна, Недо, Стано, Герго, Цона, Михо, Райке; за 1806 г. са изписани 19 имена, за 1809 г. – 3, за 1815 г. – 41 имена, за 1817 г. 20 имена. Или общо на тези 5 листа от ръкописа на поменика са записани около 160 имена на поклонници и дарители на Хилендарския манастир от Елена и Еленския край. Това представя достойно този край сред благодетелите и почитателите на това забележително за времето си огнище на християнската вяра и българска книжовност. Същевременно записките в тези два поменика са доказателство за будния дух и развито патриотично чувство на населението в този край на България. Те имат важно значение и от гледна точка на ономастиката в Еленско.

Посочените по-горе записки показват по безспорен начин, че не става дума за случайни или епизодични връзки на жителите на Елена и района с духовното братство на Хилендарския манастир, а за системни и трайни взаимоотношения. Потвърждение на това е и фактът, че Елена става едно от местата в българските земи, където се разкриват метоси на този манастир.

Точната година на възникването на метоха на Хилендарския манастир в Елена не е известна, но има основание да се смята, че това става не по-късно от края на XVIII век. Писмено доказателство за съществуването му е едно писмо от 7 ноември 1806 г., с което Еленската община чрез духовника в метоха йеромонах Григорий моли игумена на Хилендарския манастир да изпрати в Елена учител – "...Молим ви ся заради един даскал да сторите добря да пратите нам да учи децата." Писмото е от името на "сички свещеници и хаджии и вси християни у Елена"¹⁵. Известно е също, че при разорението на светогорските манастири през 1821 г. от турците във връзка с Гръцкото въстание начело с Александър Ипсиланти, в метоха в Елена идват няколко монаси от Хилендарския манастир. Едни от тях били условени за църковни певци, а по-интелигентните за учители¹⁶.

Метохът представлявал еднокатна сграда с голям чардак и обширен двор. Намирала се в близост с построената по-късно (1812 г.) часовникова кула. Изпълнявал ролята на духовно средище за еленчани. В него имало килийно училище, сбирка от книги на църковнославянски език. Тук било седалището на българската общност в селото за разлика от конака, в който се помещавало представителството на турската власт. В метоха се събирали градските първенци, заседавали черковното и училищното настоятелство. По спомените на стари еленчани в неделни и други празнични дни след църковния отпуск (края на църковната служба) в метоха се провеждали сбирки на свещеници, учители, чорбаджии, търговци и занаятчии, на които се обсъждали важни църковни, училищни и други обществени въпроси, преглеждали се новополучените вестници, списания и книги. В метоха през 1869 г. пренощували Васил Левски и отец Матей Преображенски при първото посещение на Апостола в селището. Когато за духовник в метоха пристига Галактион Хилендарец, съпричастен с националноосвободителната борба, два пъти тук пребивава Стефан Стамболов, главен апостол на Първи Търновски революционен окръг за Априлското въстание. Метохът служел и за сигурно място за тайните заседания на местния революционен комитет, създаден от В. Левски и А. Кънчев през 1871 г.

Еленският Хилендарски метох запазва своя статут и след Освобождението. Той преустановява дейността си след смъртта на уважавания от всички еленчани архимандрит Галактион Хилендарец на 20 ноември 1882 г. След това, до 1910 г., сградата била използвана за класно училище. При пожар през нощта на 11 срещу 12 декември 1912 г. тя изгаря до основи. Унищожена била и богатата сбирка от стари книги и ръкописи.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Цветкова, Б.** Обществено-икономическото развитие на Елена и Еленския край през епохата на Османското владичество. – В: Известия на Окр. ист. музей В. Търново, кн. V, 1972 г., 151.

² **Мошин, А. Н.** Дунайская Болгария (Дунайский вилает). Стопанско-економический очерк. СПб, 1877, с. 357.

³ **Райков, Б.** Хилендарската кондика от XVIII век. С., 1998, с. 10.

⁴ Пак там, с. 91.

⁵ Пак там, с. 10.

⁶ Пак там, с. 10, 367.

⁷ Пак там, с. 118.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там, с. 123–124.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, с. 124.

¹² Пак там, с. 127.

¹³ **Стоилова, К.** Поменик на Хилендарския манастир от 1767 г. – Исторически преглед, № 3, 1978, 93–103; Хилендарски поменик от XVIII век. – Библиотекар, № 7–8, 1976, с. 77.

¹⁴ **Стоилова, К.** Цит. съч., с. 98.

¹⁵ **Еленски** сборник. кн. I. С., 1931, 75–76.

¹⁶ **Радев, И.** Таксидиоти и таксидиотството по българските земи. В. Търново, 1996, с. 165.